

УКРАЇНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ВОЛИНІ НА ЗЛАМІ 1943-1944 рр. (ПОЛІТИКО-ВИХОВНИЙ АСПЕКТ)

Український національно-визвольний рух на Волині в другій половині 1943 року вступив у якісно новий етап свого розвитку. Найважливішою його характеристикою було повне домінування Української Повстанської Армії на фоні загострення стосунків (аж до взаємного винищення за допомогою зброї) між бандерівцями, бульбівцями та мельниківцями.

Поразки фашистської армії на Сході та реальна неминучість наближення фронту стали поштовхом до перегляду керівництвом повстанського руху, передусім лідерами ОУН(б), тактики визвольної боротьби. Зміни стосувалися як військової сфери діяльності, так і агітаційно-пропагандистської. Деякі старі гасла втратили свою актуальність. Пошук і впровадження нових - стало нагальною потребою часу.

Проблема політико-виховного аспекту діяльності оунівців у переломний період 1943-1944 рр. досі не знайшла комплексного висвітлення в українській історіографії. Даній теми побіжно торкаються науковці, які займаються вивченням українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. Зокрема, А. *Русначенко* в одній зі своїх останніх праць підкреслює, що "найширшим тереном, де проводилася робота самостійницького підпілля, була пропаганда". На підтвердження сказаного він наводить багато цікавих фактів, проте, обмежує сферу свого дослідження з даного питання територією Галичини. Особливості агітаційно-пропагандистської роботи в північно-західних землях України ним не виділяються. Окремо слід відзначити об'ємне дослідження діяльності ОУН і УПА вітчизняного історика А. Кентія. Один з розділів його роботи висвітлює аналіз суспільно-політичного стану в запллі ОУН - УПА на зламі 1943-1944 рр.² Автор, широко використовуючи архівний матеріал, доволі переконливо передає тогочасний психологічний стан місцевого населення в переломний момент війни. На жаль, у монографії не зовсім чітко розставлені акценти на суттєвих відмінностях ситуації в Галичині й Волині та, специфіці політико-ідеологічної роботи оунівців у даних регіонах.

Метою даної розвідки є:

- окреслити суть нової тактики боротьби українських повстанців в означений період;
- визначити об'єкти політико-виховної роботи оунівців;
- показати її особливості, форми та методи на Волині.

Лідери ОУН(б) й Української Повстанської Армії після III Надзвичайного Великого Збору (*dali* - НВЗ) працювали над розробкою нової тактики боротьби. Головна мета ОУН(б) залишалася незмінною - побудова Української незалежної самостійної держави. Способи й методи досягнення даної мети, зважаючи на нову політичну ситуацію, не були чітко визначені. З цього приводу в матеріалах III НВ Збору говорилося: "...одним з основних питань... є нова большевицька окупація українських земель. Тут не місце говорити про цілий план дальшої нашої боротьби, тут треба тільки ствердити, що, по думці Великого збору, єдино політично і мілітарно зорганізований нарід зможе зберегти себе перед винищенням большевиками та продовжувати свою боротьбу за власну державу. Це не значить, що ми маємо тогочасно і незалежно від зовнішніх умов іти на удар. Про момент удару будуть рішати вимоги доцільності і напрямні визвольної боротьби. Але це значить, що большевицьку окупацію зустрічає український нарід підготовлений, готовий обстоювати свої народні права". Щодо форм і методів боротьби "під німецькою та большевицькою окупацією", то в документі наголошувалося, що вони "впливають і будуть впливати з кожноточасних умов та з цілей, які в даній момент хочемо осягнути"³.

Лідерами повстанського руху поклалися на розгортання національно-визвольного руху "іншими поневоленими народами, зокрема Сходу, Прибалтики і Балканів". На їх думку, в другій половині 1943 року "імперіалістична війна вступила у вирішальну стадію, яка характеризується: а) вичерпанням сил імперіалізмів; б) зростом суперечностей між імперіалізмами; в) зростом боротьби поневолених народів"⁴. Останній чинник визначався ними як чи не найголовніший. Проте оцінки тогочасної ситуації, зроблені оунівцями, були не зовсім правильним. Погоджуємося з думкою А. Русначенка, який наголошує на хибності їх висновків. Реальна світова ситуація радше свідчила про сильні тенденції до цього, ніж представляла те як факт⁵.

У публіцистичній літературі, датованій 1943-1944 рр., знаходимо інформацію, яка певною мірою є узагальненням, синтезованим відображенням сприйняття тогочасної дійсності національною військово-політичною елітою. Визначаючи основні завдання українського народу на поточний момент, лідери повстанського руху підкреслювали, що "йде нам в першу чергу про збереження живої субстанції народу і його державницьких сил, як елементу, що необхідний для реалізації нашого найвищого ідеалу. Як другу точку наших дій ставимо даліше творення тих передумов, без яких заснування Української держави немислиме"⁶.

Українське військове керівництво повною мірою усвідомлювало необхідність застосування разом із силою зброї сили слова. Восени 1943 року основне завдання національно-визвольного руху полягало в тому, аби підготувати український народ до перебування в підрадянській дійсності. Робота в цьому руслі проводилась у декількох напрямках. Одним з пріоритетних був ідейно-політичний і включав виховну роботу з різними категоріями насе-

лення, зокрема з воїнами (козаками) УПЛ та населенням краю.

Серед низки наказів, виданих Климом Савуром у другій половині серпня 1943 р., виділяється наказ № 4. У ньому йдеться про потребу проведення "посиленої політично-пропагандивної, виховної роботи поміж військовиками всіх степенів і частин, звертати не меншу увагу на політичне вироблення військовиків, як і на фахову їх підготовку". І далі: "...на всіх постоях, при всіх перебуваннях серед цивільного населення як командирів, так і виховників, а також кращих стрільців є обов'язком зайнятися пропагандою, виявленням нових та на роз'яснення населенню наших проблем"⁷.

Згідно з "Інструкцією для організації виховної роботи у відділах УПА", "при кожному відділі УПА мусить бути виховник" на нього покладалося завдання:

1. ведення праці у відділах УПА;
2. праця у запллі УПА.

До кожної сотні призначався сотенний виховник, до чоти - чотовий. Униз від чоти мусів бути при кожному самостійному відділі: рій, боївка". У документі підкреслювалося на необхідності "виховати українців, а не іартійників. УПА не армія класу, верстви чи партії, а армія українського народу"⁸. Таке зауваження було дуже слушним, адже повстанська армія перебувала в zenіті свого становлення, тому потенційно потребувала кадрового поповнення та масової підтримки українського народу. У своїй масі, населення краю, було позапартійним, але симпатизувало націоналістичному рухові. Задекларувавш понадпартійність, УПА створювала собі позитивний імідж народної армії.

Ставилося завдання заручитися підтримкою широких народних мас шляхом визначення єдиної загальнонаціональної мети та формування у свідомості пересічного українця переконання про могутність і силу власної Української повстанської армії. Розв'язання його бачилося через "опанування сильно організаційно заплля. Щоби не було передчасних виступів з другої сторони, щоби не зопортунізуватися"⁹.

Організація роботи з масами в запллі теж частково покладалася на виховника УПА. Вона полягала в "правильному веденні політичної пропаганди серед населення під кутом дій повстанців... В цілі доброго проведення пропаганди в запллі УПА належало:

1. перевести з населенням сходи (мітинги);
2. давати проповіді по церквах;
3. вести шептану пропаганду;
4. поширювати нашу літературу;
5. улагоджувати для населення академії національних свят, організувати пропагандивні марші відділів"¹⁰.

Дана тактика не була новою. Вона використовувалася лідерами українського національно-визвольного руху впродовж попередніх воєнних років. Про залучення народних мас до антиокупаційного руху опору йшлося в

постановах і рішеннях усіх важливих оунівських форумів, зокрема, II і III Конференції ОУН(б), II і III Зборів ОУН(б), Конференції ОУН(м) 1942 р. тощо.

Важливе значення надавалося пропаганді ідей "розвитку та поглиблення національного самостійницького духовного ідеологічного змісту та кристалізації української національної революції. Наголошувалося на потребі "створення всеукраїнської політичної сили. Якщо хтось до нас не хоче прийти через свої амбіції, - читаємо в щоденнику одного з курсантів вишкільних курсів, - ми йдемо до нього - з усіма говоримо в національній площині"¹¹. Тобто, йшлося вже не просто про розгортання антиокупаційного руху опору, який діяв упродовж двох попередніх років, а підготовку до революційного повстання, чи "зриву", як його визначали оунівські ідеологи.

Ідея розгортання всеукраїнської революційної боротьби була сама по собі новим елементом у тактиці українського національно-визвольного руху.

Головним завданням так званого перехідного періоду (осінь] 943 р.) була підготовка організації збройного спротиву "другій окупації" теренів Західної України радянською владою. На думку А. Кентія, одним з перших кроків у цьому напрямку став "Наказ Ч. 22 Головної Команди УПА від 29 листопада 1943 р. до командирів груп, комендантів запліля, політкерівників Українського Червоного Хреста на теренах Волині і Полісся"¹², в якому досить детально визначені основні позиції політико-виховної роботи з населенням краю та повстанцями. Проте наявні архівні матеріали свідчать, що робота підготовчого характеру велася вже дещо раніше.

1 листопада 1943 р. політичним відділам УПА було видано інструкцію "До керівників політичних відділів", у першій частині якої період боротьби "від повстання ОУН до вибуху німецько-більшовицької війни" слід було "оцінювати як історичний етап боротьби". В основі його лежала "оборонна концепція в протиставленні до сьогоденішньої зачіпної. Оборонність виявилася в ексклюзивності". З огляду на реальну ситуацію було наказано "в сьогоденішніх умовах не в'язатися догматами і тактичними прийомами того часу, а спертися всеціло на постановах III НВ Збору"¹³. Суть змісту, вкладеного у словосполучення "догми і тактичні прийоми того часу", в документі чітко не визначено. Проте він зрозумілий: перехід від відкритого збройного опору до тимчасового згортання військових акцій; підготовка до підпільних форм боротьби; пропаганда нових ідеологічних орієнтацій - заміна "вождизму" та "монопартійності" демократичними ідеалами. Отже, дана інструкція слугує офіційним документом, що підтверджує наявність змін тактичної лінії українського повстанського руху в кінці 1943 р., а саме: перехід від "оборонної" до так званої "зачіпної" концепції.

Суть нової концепції частково була розкрита (без термінологічного окреслення) в постановах III НВ Збору ОУН. Сприймаючи як об'єктивну реальність можливі "територіально-політичні зміни на українських землях, оунівці вбачали "організовану і планову участь народних мас в активній

боротьбі під новою большевицькою займанщиною єдиним засобом оборонити український народ перед фізичним винищенням більшовиками та здобути Українську самостійну соборну державу”¹⁴. Зауважимо, що в середині українського самостійницького руху єдиного бачення тактики майбутньої боротьби не спостерігалось. Так, мельниківці виступали проти розгортання збройного антирадянського опору, вважаючи такий рух безперспективним і безглуздим. Бандерівці ж до такого сценарію розвитку подій готувалися заздалегідь і працювали в напрямку підготовки населення до боротьби з радянською владою.

Завданням найближчої перспективи для повстанського руху стало фізичне збереження мас, як активістів повстанського руху, так і місцевого населення. Наказувалося "з німцями не пускати нікого. З ними можуть тікати тільки їх висулужники, але і їх повинен сам народ, що стільки стерпів від них. покарати на своїй землі своїм судом. Не пустити також далі на захід населення, евакуйованого німцями зі східноукраїнських земель, а дати їм тут пристановище і прохарчування”¹⁵. Робота з немісцевим українським населенням визначалася як одна з пріоритетних. Важливо було ознайомити його з цілями та завданнями повстанців, переконати в необхідності розгортання антирадянського спротиву в ім'я побудови незалежної української держави.

Зміна тактичної лінії українського повстанського руху була помічена також відповідними німецькими чинниками. В одному з німецьких звітів за жовтень 1943 р. читаємо: "За звітний період українці займали вичікувальну позицію. Не даючи тут докладних повідомлень, можна припустити, що навіть ті кола українства, які почали вороже ставитися до німців, займають принаймні вичікувальну позицію, оскільки наступ більшовиків міг би згнатьбити честолюбні сподівання цих українців на самостійну державу" І далі: "...незважаючи на фронтове положення, активізації діяльності банд не спостерігається”¹⁶.

Було б не зовсім коректним стверджувати, що повстанський рух користувався масовою всенародною підтримкою, як пишеться часто в мемуарній літературі відповідного ідеологічного спрямування. Швидке наближення фронту, посилена агітаційна робота з боку радянських партизанів сіяли розгубленість, непевність і страх серед місцевого населення, насамперед у тих районах, де вплив УПА (в силу об'єктивних причин) був незначним. Для прикладу, в суспільно-політичному огляді Здолбунівського повіту від 25.12. 1943 р. до 27.01.1944 р. в частині "Характеристика населення" читаємо: "В зв'язку з наближенням фронту українське населення насторожилося. Є випадки, коли деякі одиниці вже сьогодні стараються оправдати себе перед більшовиками шляхом відхилення від нашого руху”¹⁷. У цьому не було нічого дивного. Населення краю за період воєнного лихоліття навчилося жити в оточенні постійного страху та смерті. Часто траплялися випадки, коли очікуваного захисту з боку українських повстанців бракувало або він був неефективним. Це викликало зневіру в можливість й потенційну силу УПЛ. Свою

негативну роль відіграла також антиповстанська агітаційно-пропагандистська діяльність опозиційних до ОУН(б) та УПА національних партій і рухів.

Така ситуація вимагала негайної реакції, інакше вона могла вийти з-під контролю. Керівництво повстанського руху вбачало два основних способи впливу на населення: засобами переконання та репресій. Останні, згідно документальними свідченнями, в даний період використовувалися тільки до членів організації. Підкреслювалося, що такі заходи носять вимушений характер, і "ми не хочемо карати своїх членів, але коли це вимагатиме добро справи - з konieczності мусимо це вчинити. Хто раз ступив на революційний шлях, тому повороту вже немає... Вийти з рядів ОУН СД він не може"¹⁸.

Заручитися підтримкою місцевого населення, використовуючи засоби фізичного тиску, видавалося неможливим. Тому основний акцент ставився на розгортання ідеологічної пропаганди. Зважаючи на тогочасну ситуацію, наказувалося "розбудовувати суспільно-політичний апарат з усіма його підрефератами, відділами і підвідділами... Звернути увагу на поглиблення нашої праці в державницькому дусі виховання молодого покоління...і перевиховання цілого українського суспільства"¹⁹. Для підготовки потрібної кількості кадрів з ідейно-політичної роботи оунівцями були організовані чисельні вишколи. Навчальна програма таких курсів розроблялася політичним відділом УПА. Зміст навчального курсу включав у себе два основних розділи: ідеологія та політичний вишкіл. Основне завдання викладачів-лекторів полягало в якісній підготовці пропагандистів. У щоденнику однієї зі слухачок жіночих вишкільних курсів стосовно завдання на поточний момент читаємо: "...Нашою зброєю є сьогодні пропаганда. Не даймо захопити масу ворожою пропагандою. Борімося за душі кожного українця, хоча б нам прийшлося загинути... Кожна юначка має говорити кожному громадянину українцеві і громадянці наші кличі, заохочувати до боротьби, до рядів УПА. Бо другого виходу вже нема і не буде. За чиєсь плечі нема чого ховатися і здобуваймо самі для себе"²⁰.

Незважаючи на досить високий рівень масово-пропагандистської роботи серед населення краю та власне повстанців, постійно відчувалася відсутність досвідчених пропагандистів з відповідною освітою. Керівники окремих підрозділів УПА скаржилися й на відсутність грамотних політвиховників. Проте часто навіть не це було причиною послаблення політвиховної роботи серед бійців, а просто недостатнє приділення уваги у цій галузі командирами. Підтвердження цьому знаходимо в архівних документах, датованих другою половиною 1943 р. Така ситуація постерігалася не в якомусь одному територіально означеному терені, а була явищем доволі поширеним. Так, груднева перевірка в терені округи "Заграва" засвідчила, що "комендант запілля і політичні референти не роблять політичних відправ (сходин) з членами організації. Члени відстали під оглядом політичним. Не знають політичного положення світу"²¹. У "Суспільно-політичному огляді південної частини Рівненської області за місяць жовтень" ідеться про "упадок

морального стану населення терену. Причиною цього є в деякій мірі брак відповідної політичної роботи серед населення... У великій мірі серед війська відчувається також брак відповідної політичної роботи"²². Для посилення контролю над політико-виховною роботою політична референтура окремих військових округів у жовтні-листопаді для політичних референтів в надрайонів і "політвиховного апарату" видає деякі накази, що стосувалися "унормування справи звітування"²³. Вказувалося, "що 15 днів (точно) у звітах подавати: що зроблено за звітів час (число відчитів, *гутірок, сходів*, ватр і т. п.) ...Опис боїв. ...Спис пацифікацій та розстрілів населення". Цікаво, що в такий важкий і суворий час зверталась увага на збір "описів комічних моментів під час повстанських акцій. Творчість повстанців (вірші, оповідання, рефлексії, описи, вояцький гумор, народні приповідки і т. п.)"²⁴.

Якщо німецька пропагандистська машина на окупованих українських землях діяла дещо кволо й неефективно, то радянська - надзвичайно професійно, тотально та результативно. Керівництво повстанського руху не могло *проігнорувати* цей факт. У цій ситуації ставилося завдання розробляти *та* втілювати в життя активні, дієві за своїм характером форми роботи. "Політично-пропагандивна діяльність мусить вестися в наступальному, а не в оборонному дусі, - говориться в одному з документів інструктивного характеру, - проводити масові віча-сходини козацтва, а не предовгі індивідуальні розмови, виголошувати добре приготовлені політично-військові промови перед лавами козацтва, а не моралізувати придуркувато, пропагувати рідше, але краще за принципом: " просторо думкам - тісно словам"²⁵.

У листопаді-фудні 1943 р. значно посилилася політико-виховна робота в запіллі, серед місцевого населення. Так, звіт окружної політичної референтури запілля ВО "Заграва" за час від 1 до 15 листопада інформує про "'проведення 23 пропагандивних сходів з населенням в районі Гай. Теми промови: підготовка населення до приходу большевиків, міжнародне положення, ховання збіжжя, одягу тощо"²⁶.

У зв'язку з небезпекою наближення фронту в ірудні 1943 р. з'являються "Пропагандивні інструкції"" під грифом "Для службового вжитку". У них викладено основні завдання, що ставилися перед керівниками запілля на найближчий час. Найголовнішими з них є ті, що стосувалися роботи з населенням. Вони виділені в два перших пункти. Наказувалося "у сьогоднішній суворий час ані на хвилину не занедбувати політичної роботи серед мас, не відділюватися від них, не пускати їх на самопас, бо інакше замість свідомої боротьби за Українську державу будемо мати бунт *голодної і* невдоволеної маси". Важливе значення надавалося "фізичному збереженню і матеріальному забезпеченню населення"²⁷. На цей аспект роботи зверталась особлива увага, адже боротьба за незалежну Україну втрачала всякий сенс без масової підтримки її народом.

Однією з ділянок роботи повстанців стало шкільництво. Саме через налагодження шкільної освіти створювалася реальна можливість сприяти

вихованню молодого покоління як громадян-патріотів української держави. Про важливість цієї сфери діяльності наголошувалось і на вишкільних курсах. У щоденнику одного з курсантів 1943 р. читаємо: "Є члени мало грамотні, або зовсім не грамотні. Треба вчити їх. Пам'ятайте, провідники, що ОУН мусить бути разом з школою. ОУН мусить мати початкову, а також і середню школу"²⁸. У місцевостях, що перебували під контролем так званої української адміністрації, вже в серпні робилися спроби відновити роботу шкіл. Шефом політичного штабу військової округи "Заграва" на початку вересня було видано наказ, яким зобов'язувалося "15 вересня почати 1943-1944 учбовий рік. Навчання в школі було обов'язковим"²⁹. Зважаючи на реальну військову ситуацію, малоімовірним видається можливість реалізації цих намірів. Проте в деяких регіонах все ж таки були певні зрушення. Станом на 15 жовтня в Ковельському районі діяло вже 24 початкові школи і одна семирічна. У школах працювало 37 вчителів старшого віку. Школу відвідувало приблизно 1300 учнів. Оскільки відчувалася нагальна потреба в молодих педагогічних кадрах, то планувалося відкрити методично-педагогічні курси для молодих вчителів. В планах майбутнього розвитку шкільництва у цьому районі проектувалося "відкриття законспірованих шкіл для меншої кількості дітей (10-14), при чому в одній місцевості (селі) могло бути кілька шкіл"³⁰.

Український повстанський рух кінця 1943 р. через низку об'єктивних причин вступав у якісно новий етап свого розвитку. Зміна тактики була визначена як перехід від "оборонної" до "зачіпної" концепції боротьби. Розгортання масового збройного опору поступилося місцем вичікувальної позиції, мета якої - підготовка до довготривалого підпілля. З огляду на активізацію та посилення радянської пропаганди надзвичайно важливою ділянкою в УПА і серед місцевого населення визначається політико-виховна й агітаційно-пропагандистська робота.

¹ Рустенко А. Народ збурений. - К., 2002. - С 113.

² Кентій А. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - К., 1999. - С. 238-247.

³ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.-Видання Західних частин ОУН, 1955.-С 101.

⁴ ОУН в світлі постанов... - С. ПЗ.

⁵ Русначенко А. Вказана праця. - К, 2002. - С. 141.

⁶ Літопис УПА. - Торонто-Львів, 1995. - Т. 24. - С 265, 266.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, {далі — ЦДАВО України). - Ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк.1.

⁸ Там само.-Спр. 95, арк.1.

⁹ ЦДАВО України. - Ф. 3836, оп. 1, спр. 61, арк.172.

¹⁰ ЦДАВО України. - Ф. 3833, оп. 1, спр. 95, арк.2.

¹¹ ЦДАВО України. - Ф. 3836, оп. 1, спр. 61, арк.172.

Український повстанський рух на Волині на зламі 1943-1944 рр.
(політико-виховний аспект)

- ¹¹ КентійА. Вказана праця.-К., 1999.-С 188.
- ¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, {далі - ЦДАГО України). - Ф. 57, оп. 4, спр. 9, арк. 198.
- ¹⁴ ОУН в світлі постанов... - С 120.
- ¹⁵ ЦДАГО України. - Ф. 57, оп. 4, спр. 364, арк. 20.
- ¹⁶ Косик В.Україна в Другій світовій війні у документах. - Львів, 1999. - Т. 3. - С 335.
- ¹⁷ ЦДАВО України. - ф'. 3833, оп. 1, спр. 123, арк. 5.
- ¹⁸ Там само. - Ф. 3838, оп. 1, спр. 49, арк. 6.
- ¹⁹ Там само. - Ф. 3837, оп. 1, спр. 9, арк. 28-32.
- ²⁰ Там само. - Ф. 3836, оп. 1, спр. 61, арк. 63.
- ²¹ Там само. - Ф. 3838, оп. 1, спр. 49, арк. 25.
- ²¹ Державний архів Рівненської області. - Ф. Р - 30, оп. 2, спр. 32, арк. 63-66.
- ²³ ЦДАВО України. - Ф. 3838, оп. 1, спр. 49, арк. 7.
- ²⁴ Літопис УПА. Нова серія. - Київ - Торонто, 1999. - Т. 2. - С 585.
- ²⁵ ЦДАВО України. - Ф. 3838, оп. 1, спр. 2, арк. 28.
- ²⁶ Там само. - Спр. 50, арк. 47.
- ²⁷ ЦДАГО України. - Ф. 57, оп. 4, спр. 364, арк. 20.
- ²⁸ ЦДАВО України. - Ф. 3833, оп. 1, спр. 39, арк. 59.
- ²⁹ Літопис УПА. Нова серія. - Київ - Торонто, 1999. - Т. 2. - С 161.
- ³⁰ ЦДАВО України. - Ф. 3838, оп. 1, спр. 58, арх. 28.